

Cultuur, geografie en bestuur

Ton Bevers Deze tekst bevat zes discussiepunten die tijdens een voordracht op 26 mei 1994 werden gepresenteerd in het kader van de zogeheten Provinciale Ontmoeting. Deze dag werd - met een onderbreking van enkele jaren - voor de zevende keer georganiseerd op initiatief van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen samen met de provincie Groningen. Deze bijeenkomsten worden steeds in een andere provincie gehouden. Onderwerp van discussie is een actueel thema in de ontwikkeling van het binnenlands bestuur. Deze keer ging de discussie over de vraag welke invloed de veranderingen in het binnenlands bestuur - steden worden belangrijker, de rijksoverheid trekt zich terug en de provincies zoeken naar hun intermediaire functies - zullen hebben op de structuur van het Nederlandse kunstbeleid. De ontmoeting vond plaats in Groningen.

Over de relatie tussen bestuurlijke reorganisatie en cultuurbeleid is een informatief en helder artikel in het vorige *Boekmancahier* verschenen, geschreven door Cor Wijn. Zijn bijdrage bevat ook veel nuttige verwijzingen naar de nota's, brieven en beleidsstukken die de laatste tijd over dit onderwerp zijn verschenen. Ik neem met onderstaande zes punten meer afstand van deze praktijkgerichte, bestuurskundige literatuur, maar hoop niettemin een bijdrage te leveren aan het debat over bestuur en cultuur.

Bestuur en ruimte

De schaal van de politiek, de economie en de cultuur, om maar eens drie terreinen te noemen, is niet dezelfde. Schaalproblemen zijn moeilijk bestuurlijk op te lossen, omdat het bestuurlijk instrumentarium altijd gebonden is aan een ruimtelijke schaal. Sturing op nationaal niveau lukt niet als de condities niet beïnvloedbaar zijn op dat niveau. Denk aan economische condities. We kunnen niet verwachten dat territoriaal begrensde besturen effectief omgaan met problemen waarvan de

oorzaken niet aan territorium of geografie gerelateerd zijn.

Het verschijnsel ruimte bezit de eigenschap van deelbaarheid. Deelbaarheid sluit goed aan op de wezenskenmerken van de bureaucratie: gedifferentieerde, scherp afgebakende bevoegdheden. De vraag is of de culturele werkelijkheid veel van doen heeft met ruimte en deelbaarheid van de ruimte; wél krijgt ze veel te maken met besturen en de territoriaal afgebakende bevoegdheden van de diverse besturen.

Het is goed te bedenken dat de bestuurlijke reorganisatie niet om cultuurpolitieke overwegingen in gang is gezet. Economische, planologische, milieutechnische en sociale problemen van lokale besturen, vooral van de steden, spelen hier de hoofdrol. *Van de stad en de rand*, een studie uit 1990 van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, noemt zelfs de cultuursector niet. Dus op het eerste gezicht legt cultuur geen gewicht in de schaal met vraagstukken van bestuurlijk-ruimtelijke aard. Meestal worden ook alleen maar de *gevolgen* van de bestuurlijke reorganisatie voor de cultuursector bekeken. 'We worden met OOR (het Overleg Orgaan Rijnmondgemeenten - T.B.) geconfronteerd. Kijk eens naar de consequenties voor elk van de culturele posten op de huidige begroting van onze organisatie,' vroeg men bij de Rotterdamse Kunststichting, toen de OOR-discussie al lang in een besluitvormend stadium was terechtgekomen. Ik heb overigens de indruk gekregen dat men die consequenties positief inschat. Dat er nu gelegenheid is om een paar zaken anders en beter te regelen dan in de bestaande situatie met de bestaande taakverdeling tussen de bestuurslagen. Men grijpt de reorganisatie aan om op constructieve wijze veranderingen in de cultuursector aan te brengen.

Van dit 'gevolgdenken' hebben we op een ander niveau van bestuurlijke organisatie de laatste jaren iets soortgelijks meegemaakt. Bij het proces van Europese schaalvergroting en regelgeving was niet de cultuur, maar de economie de drijvende kracht. De cultuursector werd geconfronteerd met de gevolgen van de Europese integratie. De belanghebbende partijen in de cultuursector en de verantwoordelijke beleidsinstanties slaagden erin voor de cultuur een uitzonderingspositie te bewerkstelligen door de culturele paragraaf in het Verdrag van Maastricht. Er is geen parallelle ontwikkeling te bespeuren in de plannen van de nationale reorganisatie van het bestuur om de cultuursector een aparte status te verlenen. Omwille van de economie, het milieu, de planologie en de infrastructuur van huizen en wegen is de bestuurlijke reorganisatie in gang gezet. Cultuur ondergaat de gevolgen.

Beleidsinhoudelijk verandert er niets fundamenteel. Cultuurbeleid van rijk, provincie en gemeente is gericht op bevordering van kwaliteit, diversiteit en deelname. Sterker nog, elke bestuurslaag vindt juist dat in het verleden daarop een te rigide taakverdeling heeft plaatsgevonden. Elke bestuurslaag wil integraal beleid om deze doelstellingen waar te kunnen maken. Het gaat dus primair om aanpassing van vorm en structuur van het beleid, niet om de inhoud ervan te wijzigen. Om te voorkomen dat op basis van uitgedachte modellen straks weer geconstateerd moet worden dat er te rigide vanuit modellen is gedacht, is het verstandiger om nu praktisch te werk te gaan. Zeker bij zoveel consensus over de doelstellingen, over de inhoudelijke kanten van het cultuurbeleid, is juist een technisch-instrumentele en pragmatische houding de beste.

De culturele werkelijkheid in ontwikkeling
Er wordt in de discussie tussen

vertegenwoordigers van de drie bestuurslagen wel erg sterk geredeneerd vanuit de bestuurlijke werkelijkheid en niet vanuit de culturele werkelijkheid. Het ontbreekt aan analyses van ontwikkeling van de cultuur (lokaal, regionaal, nationaal en mondiaal). Als we daar meer naar zouden kijken, zou ons opvallen dat de steden op vele fronten de aandacht naar zich toe trekken, want daar, in de stad, ligt het culminatiepunt van cultuur en geografie. Hoe ontwikkelt zich het aanbod, de spreiding (of de concentratie) en de belangstelling voor kunst en cultuur (gesubsidieerd en commercieel)? Hoe hangt deze culturele ontwikkeling samen met geografische kenmerken? Nogmaals, de steden vormen hier het belangrijkste decor, zo blijkt telkens weer opnieuw.

Laten we de literatuur hierover eens raadplegen. Ik heb gekeken naar een interessante studie over cultuur en geografie, *The shape of culture*, verschenen in 1989, van de Amerikaanse socioloog Judith Blau, waarin ik het volgende tegenkwam dat me relevant lijkt voor het onderwerp cultuur en geografie. Het 'grass-roots'-besluitvormingsmodel van stedelijke groei en ontwikkeling stelt dat besluiten genomen worden, accumuleren en belichaamd worden in institutionele vormen en patronen op het lokale niveau. De culturele, sociale en economische werkelijkheid van een stad ontstaat uit een in sterke mate lokaal geworteld besluitvormingsproces.

Het organisatiemodel stelt dat lokale organisaties deel zijn van een lokale markt van economische afhankelijkheidsrelaties. Verwante bedrijven en industrieën ontwikkelen zich naar elkaar toe als de uitkomst van transacties in een bepaald gebied (tekstschrijvers, musici, filmmakers, ontwerpers en studio's, orkesten, toneelscholen et cetera). Omdat lokale besluitvormingsprocessen geënt zijn op lokale

omstandigheden en omdat transacties van allerlei soort zich lokaal ontwikkelen als een 'natuurlijk' proces, zullen er duidelijk verschillen optreden tussen steden in het soort voorzieningen dat zij huisvesten en ondersteunen (vliegtuigindustrie, auto-industrie, bestuurscentrum, havenstad et cetera).

Blaus onderzoek wijst uit dat commerciële, populaire cultuur meer geconcentreerd is in een beperkt aantal plaatsen in het zuiden en het westen van de Verenigde Staten en dat kunst overal in alle steden verspreid over het hele land valt aan te treffen. Er zijn, aldus het onderzoek, meer regionale verschillen voor populaire cultuur dan voor kunst. De veronderstelde verklaring is deze: kunst is losgekomen van zijn specifieke, traditionele plaats en geldt als waardevol voor elke stedelijke elite, waar dan ook. Bovendien wordt kunst gezien als instrument van beschaving en opvoeding. Dat ziet men overal zo. Met andere woorden, de culturele industrie is veel meer lokaal gebonden tot ontwikkeling gekomen volgens het 'grass-roots' besluitvormingsmodel en het organisatiemodel van economische transacties. Het resultaat vertoont veel meer diversiteit. De kunstinstaties zijn het resultaat van besluiten, genomen door stedelijke elites, ten behoeve van zichzelf en ter opvoeding van de lokale bevolking. Het resultaat is bijna in alle steden hetzelfde. Overal waar steden zijn is de kunst redelijk tot goed vertegenwoordigd. Dit lijkt me een interessant thema voor verder onderzoek naar de relatie van cultuur en geografie.

Er staat nog een belangwekkende passage in *The shape of culture* in verband met het thema cultuur en geografie. Kunst vertoont minder flexibiliteit dan de populaire cultuur als het gaat om de ontwikkeling van steden, hun groei. Als steden in omvang toenemen, groeit de

populaire cultuur sneller dan de kunst. Kunstleveranciers groeien erg langzaam als steden zich naar een middelgrote positie ontwikkelen, maar over een bepaalde drempel heen - als middelgrote steden zich tot metropolen ontwikkelen - groeien kunstleveranciers relatief snel. Met als resultaat dat er meer aanbod dan vraag is. Zo heeft Boston meer kamermuziek dan het verdient, Chicago heeft te veel theatergezelschappen, New York City te veel dansgezelschappen. Bij populaire cultuur gaat dit niet op. Kunst is gevoeliger voor het kritische massa-effect. De verklaring luidt als volgt: een gemeente groeit, krijgt meer inwoners en een paar culturele instellingen erbij. Veel mensen ontwikkelen een bepaalde smaak voor cultuur en willen dan meer ('tipping in'-effect). Een andere verklarende factor die met het 'tipping in'-effect samenhangt, is het fenomeen van 'stickiness': een gemeente groeit en krijgt, laten we zeggen, een orkest. Dan is de kans erg groot dat er kamermuziekgroepen komen, ensembles zich formeren en dansgezelschappen zich daar bijvoegen, omdat deze instituten aan elkaar verwant zijn.

Onderzoek heeft aangetoond dat de 'stickiness' in de sector van de populaire cultuur veel sterker is dan in de kunstsector. Kunstvoorzieningen vertonen minder coherentie. De conclusie van Blau en anderen is dan ook dat de institutionele ontwikkeling van de kunst in de grote steden relatief toevallig is en minder vorm heeft, minder een bepaald patroon laat zien. De culturele industrie vertoont meer structuur, is minder vormloos.

Een derde onderzoeksresultaat dat betrekking heeft op cultuur en geografie en dat door Blau wordt besproken, heeft betrekking op de hiërarchie van culturele voorzieningen. Opera spant de kroon. De minimuminwonersgrens die voor opera in

Amerikaanse steden vereist is om adequaat in het lokale muziekleven te kunnen functioneren, ligt op 350.000 inwoners. Omdat kunstvoorzieningen afhangen van bevolkingsdrempels, is iedere eerste stap een moeilijke, en de meest schaarse voorziening - een operagezelschap verwerven - is de moeilijkste van al.

Waarom breng ik deze onderzoeksresultaten onder de aandacht? Ik denk dat het de moeite waard is om ook in Nederland eens te kijken hoe culturele ontwikkelingen in de infrastructuur samenhangen met ruimtelijke, geografische kenmerken van stad en streek. Bestuurders zouden rekening kunnen houden met de werking van het verschijnsel kritische massa, met de verschillen in ontwikkeling wat betreft de verhouding tussen vraag en aanbod bij kunstvoorzieningen en in de sector van de populaire cultuur.

Geografie en cultuur: van concentrische naar elkaar doorkruisende cirkels

Ieder van ons heeft een huis en leeft dus geografisch op beperkt gebied. Dat is ons thuis, al zijn we mobiel genoeg en gaan we vaak buitengaats. We leven in eenzelfde taalgemeenschap, maar kijken niet op van vreemde talen. We hebben onze eigen gewoonten, maar delen volop in de produkten die het stempel dragen van een wereldcultuur. Misschien is dit wel het grote voordeel van onze tijd, dat we lokaal, regionaal, nationaal en mondiaal kunnen delen in elkaars cultuur. Neem de lokale en regionale kranten, de omroepen en de media, de podia, de musea en de bibliotheken; zij brengen - om met een reclameslogan te spreken - de wereld bij u thuis. Hoe lokaal of regionaal de voorzieningen ook zijn, de inhoud van hun boodschappen, berichten, reportages, klanken en beelden is zelden strikt lokaal.

Het is een foute voorstelling van zaken als zouden mensen opgesloten zitten in

concentrische cirkels van lokaal, regionaal, nationaal en mondiaal milieu. Nee, ieder leeft juist in al deze milieus tegelijkertijd. Er is geen kleinste kring van het lokale leven en geen buitenste ring van uitsluitend kosmopolieten; werkelijkheidsgetrouwer is het beeld van elkaar doorkruisende cirkels in ieder van ons afzonderlijk. Dit model van elkaar doorkruisende cirkels als kenmerk van de moderne persoonlijkheid is indringend geanalyseerd door Georg Simmel, in zijn hoofdwerk *Soziologie* uit 1908, met name in hoofdstuk zes 'Die Kreuzung sozialer Kreise'. Hoe meer cirkels zich in ieders leven kruisen, hoe groter de ontplooiingskansen voor het individu. Daar zou het cultuurbeleid naar moeten streven, naar een versterking van het model van elkaar doorkruisende cirkels, en naar vergroting van de kansen daarop. Het cultuurbeleid kan hier inspelen op processen van meer algemeen sociologische aard, zoals dat ook geldt voor het beleid van de sociale cultuurspreiding. In ieder geval gaat de ouderwetse dichotomie van 'locals' versus 'cosmopolitans', zoals we die uit de sociaal-wetenschappelijke en met name de politicologische literatuur van enkele decennia terug kennen, niet meer op - als dit model al ooit enige geldigheid heeft gehad.

Neem ook de discussies over de relatie tussen cultuur, ruimtelijke ordening, economie, onderwijs, welzijn en andere bestuursposten. Wie concentrisch denkt, ziet niet de voordelen van de integratie die het model van de elkaar doorkruisende cirkels biedt.

De socioloog Zijderfeld heeft het provinciaal bestuur in een mooie beeldspraak het kraakbeen genoemd dat de noodzakelijke schakel vormt tussen het lokale bestuur, de wervels, en het nationale bestuur, de wervelkolom. Aan de schoonheid van dit beeld doe ik niets af. Maar ik zou ook het beeld van de

doorkruisende cirkels willen toepassen op de verhouding tussen de drie bestuurslagen. Het lokale, regionale en nationale bestuur staan niet in hiërarchische verhouding tot elkaar op het gebied van cultuurbeleid. Er is veel eerder sprake van gelijkwaardige partners die elkaar op hun weg ontmoeten of, nog beter gezegd, elkaars paden kruisen. In het model van elkaar doorkruisende cirkels van bestuur en beleid is, in tegenstelling tot het hiërarchisch gesloten concentrische model, ook weer plaats voor een positieve herwaardering van het instrument van de koppelsubsidies. Convenanten passen ook in dit model.

Het model van elkaar doorkruisende cirkels rekent ook af met de rigide taakverdeling tussen de overheden. De zorg voor het culturele aanbod, de distributie en de participatie is ieders verantwoordelijkheid. Deze taken horen immers onlosmakelijk bij elkaar, omdat in de culturele werkelijkheid deze schakels een onverbrekelijke samenhang vertonen.

Laten we bij alle aandacht voor de bestuurlijke reorganisatie ook het particulier initiatief niet vergeten, dat van oudsher zoveel voor het culturele leven betekend heeft. Het nationale, regionale en lokale bestuur wil geen vierde macht, maar misschien wel als vierde cirkel het particulier initiatief in het model van een vernieuwd bestuurlijk Nederland opnemen. Zo'n vierde cirkel doet misschien nog wel het meeste recht aan de culturele identiteit van onze steden, regio's en natie.

Over de cirkel van het regionale, provinciale cultuurbeleid wil ik de volgende opmerking maken.

Culturele identiteit en provinciaal cultuurbeleid

Een beeld van het provinciale cultuurbeleid kon tot voor kort met een paar lijnen geschetst worden. Het ging voornamelijk om de zorg voor

het culturele erfgoed: de grond, de gebouwen, de gebruiken en hun geschiedenis. De zorg richtte zich op monumenten, archieven, archeologische vondsten, streekcultuur en musea. Dit cultuurbeleid gaf van oudsher aan de provincie een duidelijk gezicht of, om het in eigentijds jargon te zeggen, een eigen identiteit. Waarom verschaftte deze zorg de provincie een duidelijke identiteit? Omdat deze cultuurgoederen en de instituten eromheen bij uitstek zichtbaar zijn. En zichtbaar zijn - een gezicht hebben - is de kern van iemands identiteit. Het begrip 'culturele identiteit' blijft leeg en louter retoriek als het niet verwijst naar heel concrete en zichtbare verschijnselen. De zorg voor de monumenten, de musea en de instellingen van cultuur- en geschiedsbeoefening maakt het provinciaal cultuurbeleid zichtbaar en dat is in geen enkel opzicht oubollig, ouderwets, achterhaald of overbodig. Niemand beweert dat overigens. Ik wil alleen maar zeggen dat naar mijn oordeel hier de provincies een heel sterke troefkaart in handen hebben om hun cultuurbeleid mee te profileren.

Wie veel en vaak over culturele identiteit praat heeft er geen en zal die al pratend ook niet krijgen. Als deze stelling juist is, geldt ook de volgende: de provincie heeft minder identiteit naarmate ze er meer over praat. Dat gaat dan tegenwoordig vooral over andere taken die de provincie op het terrein van de cultuur wenst te vervullen. Dat zijn relatief nieuwe taken, op andere gebieden dan op het reeds genoemde terrein van het culturele erfgoed. Dat zijn ook taken die het beleid van de rijksoverheid en dat van de lokale stedelijke en gemeentelijke overheden meer overlappen. En mijn stelling is dat dit beleid voor de provincie minder gezicht oplevert. Daarom zijn die taken niet minder zinvol, integendeel zelfs. Maar aanvullend, coördinerend en stimulerend beleid inzake spreiding van beeldende kunst, podiumkunsten,

film en letteren is veel minder zichtbaar. Hier treedt de provincie meer op in de bescheiden rol van de cultuurbehartiger die in stilte goed doet. Identiteit zal het de provincie niet opleveren. Ik ben van mening dat ze daar ook niet naar zou moeten streven op deze gebieden, gelet ook op de aard van het beleid dat in de eerste plaats aanvullend en stimulerend wil zijn. Ik verbaas me dan ook werkelijk over de neiging van de provincies om op alle deelterreinen van de cultuur beleid te willen voeren.

Provincies moeten niet proberen om op alle terreinen van de cultuur een eigen rol te spelen, afgeleid van of gespiegeld aan de rol van de rijksoverheid of de gemeenten. Op regionaal niveau zijn zonder meer belangrijke taken te vervullen door professionele instituten die door afzonderlijke gemeenten niet zijn te financieren en waar ook de deskundigheid en het overzicht ontbreken. Het heeft geen zin om profilering in het cultuurbeleid na te streven door op zoek te gaan naar witte plekken: waar kan de provincie nog iets doen dat anderen laten liggen of waar onvoldoende aandacht aan wordt geschonken? Het heeft ook geen zin om met elkaar te gaan concurreren: 'zij een letterenbeleid, dan wij ook, bij hen de nadruk op participatie en minderheden, dan bij ons ook'. De gedeputeerde van Noord-Holland wordt in het onlangs verschenen IPO-rapport *Er is meer tussen stad en staat* als volgt geciteerd: 'Noord-Holland heeft een rijke traditie op het gebied van cultuurbeleid (...) Ik trof het in 1987 aan in de volle breedte. Ik heb daar nog een aantal zaken aan toegevoegd, zoals fotografie, letteren (...) en nu denk ik dat we echt het hele terrein bestrijken.' Misschien is dit de wens van elke bestuurder, om het hele terrein te bestrijken? Maar is dat nodig?

Willen bestuurders eigenlijk wel in zo'n dienstbare rol van complementair, stimulerend en coördinerend beleid terechtkomen als hen dat niet zo zichtbaar maakt? Ik denk dat

complementariteit van bestuur een mooi etiket is waarachter niet zelden processen van competitie en competentiestrijd schuil gaan.

Stad, cultuur en bestuur

De stad heeft het gemakkelijker in het aannemen en uitdragen van een bepaalde identiteit, kan zich gemakkelijker profileren en is eerder zichtbaar, ook in de personen die het cultuurbeleid representeren. (Boekman heeft als wethouder van Amsterdam naam gemaakt, de naam Riezenkamp is meer met zijn optreden als wethouder van Rotterdam verbonden dan met die van zijn functie als directeur-generaal Culturele Zaken van het ministerie van WVC. Van der Staay herinneren velen zich als directeur van de Rotterdamse Kunststichting, weinigen zullen weten dat hij thans al jaren directeur is van het Sociaal en Cultureel Planbureau. De tamelijk onbekende Patijn van de provincie wordt nu de alom bekende burgemeester Patijn van Amsterdam. Ik denk dat het meer past bij de realiteit van de cultuur van nu om de steden, de stedelijke gebieden, de eerste viool te laten spelen. Van oudsher zijn de steden de kern van het culturele leven geweest, dat behoeft hier verder geen betoog. De nationale overheid heeft daar vooral in de tweede helft van deze eeuw een krachtig cultuurbeleid aan toegevoegd en - dat moet erkend worden - gezichtsbepalend resultaat geboekt wat de drie doelstellingen van het cultuurbeleid betreft: behoud, ontwikkeling, participatie. Sterker nog, de cultuurpolitieke aanvoedersrol van de rijksoverheid kwam ook tot uitdrukking in de nota's en notities die koers gaven aan het inhoudelijk beargumenteerde cultuurbeleid van de lagere overheden. Maar zoals ook op andere terreinen, werkt hier de wet van de remmende voorsprong. Missie voltooid, anderen nemen de rol over. Na het vele voorbereidende werk - de consolidering van een landelijke infrastructuur van

voorzieningen voor kunstenaars en kunstinstellingen - is voor de stedelijke gebieden de tijd gekomen om de plaats in het centrum van het cultuurbeleid te gaan betrekken.

Cultuur en bureaucratie

Welke partijen straks ook meer met elkaar gaan praten over afspraken, de kunstwereld zelf hoort daarbij gehoord te worden. Ook zou het goed zijn om het particulier initiatief als partner in de afspraken niet uit te sluiten. Hoe moet het trouwens met de advisering op verschillende niveaus? Met hoeveel partijen moet er niet gepraat worden en dus gelobbyd?

Kunstorganisaties (maar zij niet alleen) 'internaliseren' de externe bureaucratische omgeving door bestuurders, ontwikkelingspecialisten, marktonderzoekers en managers in hun structuren op te nemen. Met andere woorden kunstorganisaties worden isomorf met de bureaucratieën in de complex georganiseerde omgeving waar ze mee te maken hebben. De Amerikaanse onderzoeker Paul DiMaggio heeft op dit verschijnsel gewezen. Het komt hierop neer: in een complexe omgeving met een overvloed aan vele hulpbronnen (kapitaal, kennis, goederen, diensten, infrastructuur, inwoners et cetera) groeien culturele organisaties administratief en krijgen daardoor ook een meer hiërarchische structuur. Transacties met complexe organisaties vergroten de neiging van iedere organisatie zijn administratieve functies te formaliseren en uit te breiden. Bestuurders zijn precies diegenen die de grenzen tussen hun organisatie en de externe omgeving bewaken, de relaties met andere organisaties tot routine maken en cultiveren. Vooral voor middelgrote, nog niet gevestigde organisaties geldt dat zij met een groot aantal andere organisaties contacten moeten onderhouden en dat zij zich voortdurend moeten legitimeren.

Bestuurlijke reorganisatie moet ervoor waken en voorkomen dat overleg en combinaties van overleg toenemen. Met dertig regio's en dertien stedelijke knooppunten plus een centrale overheid zal het spelletje convenanten ingewikkelder worden dan kwartetten. Hoe meer kunstinstellingen en bestuurders met elkaar tot overleg gedwongen worden, hoe meer transacties, hoe meer de bureaucraties van de cultuursector zal toenemen, hoe meer houding en gedrag van werknemers bij de overheid, in de marktsector en in de kunstwereld op elkaar zullen gaan lijken: isomorfie als gevolg van meer bureaucratie.

Het culturele hart klopt in de steden. Consensus op het inhoudelijke, cultuurpolitieke vlak en als gevolg daarvan meer aandacht voor de zakelijke, technische en instrumentele kanten van het cultuurbeleid zijn nu niet bepaald omstandigheden die het culturele hart sneller laten kloppen. Daar is meer voor nodig, ook meer dan een debat over bestuurlijke reorganisatie, hoe nuttig en noodzakelijk dat op zichzelf ook is.

Bibliografische gegevens

Beyers, T. (1994) 'Cultuur, geografie en bestuur'. In: *Boekmancahier*, jrg. 6, nr. 21, 326-332.

Ton Beyers

was in 1994 hoogleraar Kunst- en Cultuurwetenschappen aan de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen van de Erasmus Universiteit in Rotterdam